

## «ԱՍՏՈՒԱԾ» ԹԵ «ԱՍՏՂԵՐ»

Յարգելի մտաւարակամ եւ բանաստեղծ Պրմ. Մ. Մանուկեան մեզի ուղղած է հետեւեալ նամակը հրատարակութեան համար, ուր կը փորձէ փաստել թէ Պ. Դուրեանի «Տրտումք» բանաստեղծութեան առաջին տաղին մէջ «Աստուած» պիտի գրուի փոխան «աստղեր»-ի՝ ինչպէս կը պնդեն շատ մը մտաւարակամներ:

Դուրեանի ձեռագիր տետրակներուն հիմամբ վրայ մենք հրատարակեցինք տարաբախտ բանաստեղծին քերթուածները, եւ ո՛չ մէկ նպատակ ունէինք կամ ունինք վիճարանութեան մտնելու այդ քերթուածներու բովանդակութեան կամ տարբեր ընթերցումներուն շուրջ:

Հետեւեալ կը հրատարակենք Պրմ. Մանուկեանի նամակը, փափաքելով միայն երկու կէտ ուղղութեան առնել:—

Ա) Պրմ. Մանուկեան կը խորհի որ Դուրեանի հաւատքը Աստուծոյ հանդէպ կրնայ խոխտած ըլլալ իր շրջանի գլխաւոր վարդապետութեան՝ Տարուիմակմութեան ազ-

դեցութեան տակ: Չենք կարծեր որ Դուրեան, իր առօրեայ հոգեբով, դերասանական-յուզարարական ծանր գրադամներով եւ հիւանդութեամբ տարուած՝ ժամանակ ունեցած ըլլայ ծանօթանալու այդ վարդապետութեան և մանաւանդ՝ ազդուելու անկէ: Ընդհակառակը, յայտնի է որ ան խառապէս հաւատացեալ մը մնացած է մինչեւ վերջ. իր վերջին նամակին մէջ (գրուած մոտէն քիչ առաջ եւ «Տրտումք»-էն վերջ) ան կ'ըսէ. «Կը հաւատամ Աստուծոյ, կը հաւատամ այն հանդերձեալ ապառնիին. ով որ կը հաւատայ երջանիկ (է), Աշխարհի մէջ միայն անհաւատն ապերջամիկ (է)»:

Բ) Յարգելի նամակագիրը կը խորհի որ նոյն քերթուածին 12-րդ տողին վերջին բառը «առաջի» պէտք է ըլլայ, փոխան «աւալի»: Բանաստեղծին քերթուածներու երկու ձեռագիր տետրակներուն մէջ ալ քառը «առաջի» է եւ մենք եւս նոյնը հրատարակած ենք:

Ա. Գ.

Մերելի Պրմ. Արայ,

Ձեզի պատմած եմ Երուսաղէմի Հայ Մըշակութային Միութեան մէջ Պետրոս Դուրեանի «Տրտումք»-ի մասին տեղի ունեցած մանրագէպը: Ու հիմա կը զարմանամ պարզապէս, ինձի փոքր տղած այս նոթագրութեան տետրակին մէջ Հանդիպելով Հիմնովին տարբեր կարծիքին՝ նոյն անձին կողմէ յայտնուած: Բայց ուրիշ հետաքրքրուողներուն ալ յստակ ըլլալու համար, ըսենք որ նոթերը կը վերաբերին Շահան Պէրպէրեանի Հայ Գրականութեան դասախօսութեան, աւանդուած Կլիւկիոյ Դպրեմանքին մէջ: Արդ այս նոթերուն մէջ Պարոն Պէրպէրեանը որոշ կերպով կը պաշտպանէ այն թէզը, չենք զիտել առաջին անգամ որո՞ւ կողմէ հրապարակ նետուած, բայց յամառ կերպով Օչականի կողմէ պաշտպանուած, թէ Դուր-

եանի գլուխ-գործոց բանաստեղծութեան մէջ, առաջին տողը փոխանակ ձե՛ր, մընաք բարով Աստուած եւ արեւո՛ր, պէտք է ըլլայ ձե՛ր, մընաք բարով, աստղեր եւ արեւո՛ւ:

Անոնք որ Շահան Պէրպէրեանը չէի մը մօտէն ճանչնալու բախտը ունեցած են, գիտեն անշուշտ որ ան իր իւրաքանչիւր խօսքը, իւրաքանչիւր բառը նոյնիսկ, խղճամիտ կերպով կ'ընելէ ետք միայն կը յայտնէր իր միտքը. բայց անգամ մը իր միտքը յայտնելէ յետոյ դժուար թէ ինքզինքը հակասէր հետազային: Արդ ես շատ յստակ կերպով կը յիշեմ որ Պրմ. Պէրպէրեանը ձե՛ր, մընաք բարով աստղեր եւ արեւո՛ւ տեսակետին բոլորովին հակառակ էր եւ այդ մասին իր դադափարը որով կերպով յայտնած՝ վերոյիշեալ Միութեան մէջ, Անշուշտ ինձի հետ, այդ Միութեան շատ մը ուրիշ անդամներն

ալ կը յիշեն այս իրողութիւնը:

'Տխորակը կը պատկանի Աղեքսանդր Բարունեանին (այժմ Ներսէս Վարդապետ) եւ Նոթերը առնուած են Անթիլիասի Դպրանոցին մէջ, իր ուսանողութեան շրջանին: Հիմա տեսնենք թէ ի՞նչ է Շահան Պէրպէրեանի կարծիքը «Աստուած եւ աստղեր» բառերու մասին, ըստ այդ նոթերուն եւ յետոյ կ'անդրադառնանք վերը յիշուած Միւսթեան մէջ անոր յայտնած տեսակէտին այդ մասին:

Սկսինք Եւքեմէ նոթերուն ներկայացումով:

«Տրտունջներն մէջ «Աստուած» բառը սխալ է, աստղեր պիտի ըլլայ: Հրատարակողը կրնայ սխալ գրած ըլլալ, որովհետեւ այդ երկու բառերը շատ մօտ են: Պէտք է Պետրոս Դուրեանի ձեռագիրը բերել և մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան ենթարկել: Կամ կրնայ դրելու վրէպ մը ըլլալ: Աստուած հոգեկան ներկայութիւն մըն է: Վարի տողերուն մէջ կ'ըսէ. «Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ...» ասիկա վճռական փաստ մըն է որ այդ բառը «աստղեր» գրուած է: Վարի տողերուն մէջ աստղերու մասին կը խօսի: «Եւս ալ» կ'ըսէ: Ուրեմն նախապէս աստղերու մասին գրուած է: Ուրեմն աստղերը ճիշդ են: Այս քերթուածին մէջ կարծես գիշերային պահ մը ունի (կայ), գիշերային մըթնոլորտ ունի, ցերեկային միջոց մը չկայ: Իսկ արեւը ի՞նչ գործ ունի.— արեւը կեանքի, տիեզերքի մէկ կարեւոր personnage-ն է: Ամէն քերթուած իրեն յատուկ աշխարհ մը կ'ոգեկոչէ: Քերթուածին յատուկ տիեզերք մը կը զգանք: Այս քերթուածին տիեզերքը գիշերն է:

Զայնարկութիւնները կրնան միեւնոյն ձայնով տարբեր-տարբեր զգացումներ արտայայտել, ինչպէս «Հաս» բառը տարբեր-տարբեր նշանակութիւններ ունի.— միեւնոյն հայր, թոշուն:

«Է՛...ն», ի՞նչ էի տեսակ մը. հակառակ որ մահը չուզեր, կայ մէջը զգացում մը, որ բան մը չի կրնար ընել. ճակատագիրը այս է եղեր, ճակատագրի համակերպութիւն:

«Պըլպըլալը» սքանչելի կերպով կը յարմարի աստղերուն եւ ոչ արեւին: Արեւը հոն մտածուած է. concrete-ը արեւ աստղն է: Այս ալ փաստ մըն է որ Աստուած պիտի ըլլայ, այլ աստղեր:

Հին դիցաբանութիւններ կային, առասպելներ, որ ինչ-ինչ բաներ կը բացատրէին: Բացատրութիւններ էին, շատ անգամ բնութեան անձնատրուածով բացատրութիւն կու տային: Այսօրուան Ժողովուրդին մէջ ալ այդպէս բաներ կան:

Բանաստեղծն(երն) ալ առասպելներ կը յորինեն որոնք իրենց պատմածէն աւելի բան մը զգացնել կու տան: Դուրեանի առասպելը կ'ողջ աւելի բան հասկցնել՝ իբր յորինուած առասպել, հանճարեղ ստեղծում, ահաւոր մեկնութիւն մը կու տայ աստղին որ հրաշալի է բանաստեղծօրէն:

Դիցաբանութիւնը աստուածներու գիտութիւնն է: Դիք՝ աստուած կը նշանակէ: Առասպելը խորունկ միտք բերող է: Հէքեաթը հրաշապատում պատմութիւն է: Հին առասպելին մէջ, Արամազդին զէնքը կը նրկատուէր՝ շանթը: Մեր դիցաբանութեան մէջ աստուածներու հայրը Արամազդն էր: Յիշատակ մէջ՝ Զեւ: Հռովմէականին մէջ՝ Jaxartes: Սկանդինավեան երկիրներու մէջ՝ Զօթան: Այս դիցաբանութիւնները իբարու կապուած (են) որովհետեւ ցեղային յարաբերութիւններ ունէին իրարու հետ:

Դուրեան մեր Աստուծոյն ալ (Աստուածն ալ) կը նկատէ՝ շանթերու արմատը, այս քերթուածին մէջ:

Աստղերը, երկինքի վրայ, հրաշալի զարդեր են. երկինքն ալ կը նկատուի Աստուծոյ ճակատը: Այս քերթուածին մէջ առասպելը կ'ամբողջանայ: Տեսակ մը (ձեռով մը) կը հերքէ աշխարհ մտածողները:

Ամենէն փոքր ինչն է հիւլէն: Անկէ վար ոչինչ կայ: Բայց այսօր գիտենք որ հիւլէն ալ կը բաժնուի, իրարու կապուած սխառմ մը կը կազմէ:

Զենք կրցած տիեզերքի սահմանը դառնել, թերեւս անսահման է:

12-րդ տողին մէջ՝ անախ բառը, ահալի պիտի ըլլայ, որովհետեւ՝ ահալին սքանչե-

լի կերպով կը յարժարի պատկերին:

«Ո՛հ, կը դողդոջեմ, տրժգոյն եմ...»

Այս տողը իր վիճակը կ'ըսէ (ցոյց կու տայ) . իր dialogue-ը կը փոխուի, նախորդ ըսածներուն շարունակութիւնը չէ, չի կապուի (անոնց) բայց կը կապուի հոգեբանական կանոններ: Առաջ մեծ յուզումներ ունեցաւ եւ հետեւաբար ինքզինք տկար կը ըզզայ, անոր համար է որ հիւանդը յուզումներ պէտք չէ ունենայ, որովհետեւ իրեն համար անկեղծ (յուզումը) ոյժի սպառումը մըն է: Մերձ ի մահ դրուած յուզումներու արդեւնք է ասիկա: Թոքախտը կամաց ցաւեր են (թոքախտի ցաւերը մեղմ են): 28-րդ տողին մէջ ինքզինքը՝ հառաչի, զարհի մը (կը) նմանցնէ, որ կայ-չկայ յայտնի չէ. ասիկա փոխաբերութիւն մըն է:

Աստղը՝ իրեն համար ոչ թէ դիտակցութեն մեծ բան մը կ'ենթադրէ, հապա ինչպէս որ կ'երեւի՝ պղտիկ: Հոս կայ գերագոյն պաղատանք եւ կ'ըսէ, երկինքի աստղեր (հոգւոյն մէջ ինկէք) ... կը պաղատի ումէն դից որ իրեն կեանք տան, բայց անոնք կեանք չեն տար:

Բանաստեղծութիւնը տրամաբանական իմաստին ոգեկոյնութիւն մէջն է:

Լուսինը իրեն կնոջ մը պէս կ'երեւայ, որ դաբաղին վրայ կու լայ: Լուսինը տեսակ մը լացող կին է որ մեռելին վրայ կու լայ: Լուսինը շատ տեսակ անուամբ է բանաստեղծներու մէջ (կողմէ): Այլիւս իր քերթուածին մէջ լուսինը առած է իբր մխիթարող մը:

Եւ մահամբձն ալ (կ'ուզէ երկու բան) ... «եւ»ը այստեղ կը նշանակէ որովհետեւ «եւ»ը հոս հասարակ է՝ եւ արդէն, եւ որովհետեւ:

Վերջին տունին մէջ կ'անդրադառնայ իր ապրելուն, իր կեանքին, իր երիտասարդ մեռնելուն: Մինչեւ որ մէկը չմեռնի, չես կրնար անոր կեանքը տանիլ: Կեանքին մէջ անցեալը նորը կը բացատրէ: Բայց երբեմն ներկան՝ անցեալը կը բացատրէ:

Մեծագոյն արժէքով դրուած քերթուած մըն է ասիկա (իւր) բոլոր գրականութեան: Այստեղ հանճար մը երեւան եկած է: Իբր

հանճար, ասիկա աշխարհ Ծանրակշիռ է որ յետոյ կը զղջայ այս (զայն) դրած բլլալուն համար եւ զղջում մը կը գրէ: Իր միւս քերթուածներուն մէջ տողանդաւոր է, բայց հոս հանճար է»:

«Տրտունջ»-ին վերաբերող նոթերը ամբողջութեամբ հոս ընդօրինակել պարտաւոր նկատեցինք մենք զմեզ, իրենց քերականական եւ լեզուական սխալներով որոնք անշուշտ հապճեկ նոթագրութեան անբաժան թերութիւններն են միշտ, որպէսզի մեր ըսելիքները աւելի պարզ եւ հասկնալի ըլլան:

Ամենէն առաջ ըսենք սակայն որ սարսափելի մտաւորութիւն մը կը խռովէ մեր հոգին, որովհետեւ բացարձակապէս վստահ ենք որ Շահան Պէրպէրեան բնաւ պիտի չըփափաքէր որ վերոյիշեալ նոթերը, իրենց եղած ձեւին մէջ ներկայացուէին հոս կամ այլուր:

Մենք ծանօթ ենք իր ծայրայեղ բծախնդրութեան: Երբեմն էլ մը գրութիւն իրմէ փրցնելու համար ստիպուած կ'ըլլայինք օրերով, շաբաթներով հետապնդել զինք: Ու մենք կը սարսափինք հիմա, այս արարքով, իր յիշատակը խռովելու վախէն:

Միւս կողմէ սակայն երբ նկատի կ'ունենանք որ Դուրեանի այս անգեղաբանաց բանաստեղծութիւնը արնքա՛ն անհասկացողութեան պատճառ եղած է որ Հայաստանի տաղանդաւոր գրող եւ բանաստեղծ Գուրգէն Մահարին անգամ, հեռադիրով արտասահման կը դիմէ հասկնալու համար թէ Դուրեանի ձեռագիրին մէջ Աստուած թէ ոչ աստղեր բառը դորձաձուռած է, այս անգամ աւելի մեծ մտաւորութիւն մը կը խռովէ մեր հոգին եւ կը ստիպէ մեզի լուրթիւն չպահել այս, մեզի համար շատ պարզ, հարցին չուրջ եւ մեր համեստ տեսակէտը յայտնել հոս:

Պէրպէրեանը կը սիրենք, բայց ճշմարտութիւնը աւելի: Ուրեմն ներողութիւն խնդրելով մեծ ուսուցչին յիշատակէն, անցնինք մեր ընելիքին:

Մեզի համար լոյսի պէս պարզ է որ Դուրեանի «Տրտունջ»-ին մէջ գրուած բառը Աստուած է, եւ ոչ թէ աստղեր եւ բնաւ կասկած չունինք որ Աստուած մտածած

բայց աստղեր դրած ըլլայ, ինչպէս Օչաւկան կը խորհէր: Նախ եւ առաջ Դուրեանի երկու ձեռագործներուն մէջ, որոնք կը զբոսնուին Երուսաղէմի Հայոց վանքին տպարանը եւ որոնք բաղդատական ուսումնասիրութեան առարկայ եղան Ձեր կողմէ եւ շատ խնամուած հրատարակութեան մը նիւթ դարձան, Աստուած բառը դործածուած է առանց կասկածի: Իսկ եթէ տրամաբանութեամբ մօտենանք Հարցին, նորէն միեւնոյն եղբակացուքեան պիտի յանգինք: Դուրեան պահէ մը մէջ է որ «մնաք բարով» կ'ըսէ: Այդ պահը կամ գիշերային պահ մըն է եւ կամ ցերեկ է, եւ ուրեմն կամ աստղեր ներկայ կրնան ըլլալ եւ կամ արեւ, եւ մենք երբ «մնաք բարով» կ'ըսենք, ներկայ եղողներուն կ'ըսենք միայն ուղղակի:

Ձէքեան՝ իր հրաշալի «Հրատեւոյի Գաղէն»ին մէջ ամէն բանի — արեւին, աստղերուն, ամպերուն, անտառներուն, ծաղիկներուն, մանուկներուն, չար ու բարի մարդոց «մնաք բարով» կ'ըսէ: Ան երկար ժամանակ ունի այդ ամէնուն հանդիպելու եւ իր սրտատուչ հրատեւոյի խօսքը ըսելու առնոյց: Դուրեանի պայմանները տարբեր են: Մահամեծ է ան և Բարաքանչիւր վայրկեանը կրնայ վերջինը ըլլալ իր կեանքին: Ան ժամանակ եւ կարողութիւն չունի ամէնուն հանդիպելու եւ «մնաք բարով» ըսելու, եւ հրաշալի, հանճարային գլխաով, հաշտութար անդիտակից, ձեւը գտեր է, Աստուած եւ արեւ բառերուն կամ պատկերներուն մէջ, ամբողջ հոգեկան եւ ֆիզիքական տիւեզերքին «մնաք բարով» ըսելու: Աստուած հոգեկան տիւեզերքը կը ներկայացնէ հոս, բանաստեղծին աչքին, իսկ արեւը նիւթական տիւեզերքը: Թող չըսուի մեզի թէ բանաստեղծը Աստուծոյ քով կ'երթար եւ ուրեմն անոր «մնաք բարով» ըսելու պէտք չունէր<sup>(1)</sup>: Դուրեանի ահաւոր աստապանքը ո՛չ թէ մեռնելու վախէն է որ յառաջ կուգայ, այլ՝ վերջնական ոչնչացումի, անհասցումի, ամբողջովին քնուկելու սարսափէն:

Ան կ'ըսէ. «Աստղ մ'ալ եւ կ'երթամ յաւեուլ երկնից»: Ուրեմն միեւնոյն տրամաբանութեամբ կրնանք ըսել որ բանաստեղծը աստղերուն «մնաք բարով» ըսելու պէտք չունէր, քանի որ անոնց քովը կ'երթար:

Վերի տողը Պէրպէրեան կը նկատէ աստարակելի փաստ որ «Տրուունջ»ի առաջին տողին Աստուած բառը աստղեր պէտք է ըլլայ, քանի որ «Աստղ մ'ալ եւ (կ'երթամ) ...» կ'ըսէ, ուրեմն նախապէս այդ բառը դործածած պիտի ըլլայ բանաստեղծը, կը պնդէ ան: Բայց հոս «Աստղ մ'ալ եւ (կ'երթամ) ...» կապ չունի նախապէս ըսուածին հետ, այլ դորաւոր կերպով կը կապուի ետքէն ըսուածին հետ. «Աստղերն ք'նչ են որ, եթէ ո՛չ անբծ եւ թշուառ հոգիք անէծք ողբադին» որք թըռին այրել ճակատն երկնքին»:

Եւ իմաստը շատ պարզ է. քանի որ աստղերը անբծ են եւ թշուառ հոգիներու առնէ՞քն են, կամ անբծ եւ թշուառ հոգիներն են որ որպէս անէծք կ'երթան երկնքին ճակատը այրելու, ինքն ալ որպէս անբծ եւ թշուառ հոգի մը կ'երթայ անոնց թիւին վերայ տեղնալու եւ երկնքին ճակատը այրելու, որպէս անէծք:

Հիմա հասանք «Արլարլալ» բացատրութեան:

Նոթերը կ'ըսեն որ «Արլարլալ»ը սքանչելի կերպով կը յարմարի աստղերուն եւ ո՛չ արեւին:

«Արեւը՝ հոն մտածուած է, concrete-ը արեւ աստղն է: Սա ալ փաստ մըն է որ Աստուած պիտի չըլլայ այլ աստղերով»:

«Արլարլալ»ը սքանչելի կերպով կը յարմարի թէ՛ նիւթական արեւին եւ թէ՛ աննիւթական Աստուծոյն, այն ամէն վայրկեան մարելու վրայ եղող վիճակին մէջ որ Դուրեանին է այդ պահուն: Ամէն մարդ, ամէն աստեղ կրնայ ըսել որ աստղերը կը պլպլան, բայց Դուրեան մը միայն, մահամեծ վիճակին մէջ, կրնայ տեսնել եւ ըսել որ Աստուած եւ արեւ կը պլպլան իր հոգւոյն վերեւ: Եւ ինչո՞ւ հոգւոյն վերեւ եւ ոչ գլխուն: Որովհետեւ իր հոգին է որ կը պլպլայ: Իր հաւատքն է որ մարելու վրայ է, եւ այդ է

(1) Անիմ անգամ երբ «Տրուունջ»ի մասին խօսք եղած է, Օչաւանը վերի դիտողութիւնը քրտն է:

իր ահաւոր տառապանքին զլիաւոր պատճառաւ:

Կրկնեք, պլպլացողը տրեւում լոյսը չէ, եւ ոչ ալ Աստուածն է, այլ բանաստեղծին աշխարհում լոյսն է, բայց մանաւանդ անոր հոգիին լոյսը՝ հաւատքը, իսկ ան չըջուած ձեւով կը տեսնէ եւ կը ներկայացնէ իրողութիւնը: Նկատի ունեցէ՛ք որ Դուրեանի էսական ցաւը, իր ահաւոր տառապանքը՝ իր հոգիին, իր «հուսկ շունչ»ին կորնշելուն սարսափէն կը բխին եւ ոչ թէ իր Ֆիզիքական մահէն, որուն հետ կրնայ հաշտուիլ, միայն թէ վստահ լլլայ որ իր հոգին պիտի չՆջուի ք սպառ:

Յետոյ, եթէ Դուրեանը աստղերուն եւ արեւին «մնաք բարով» ըսէր, նիւթական աշխարհին միայն հրաժեշտ տուած պիտի լլլար, եւ ոչ թէ նիւթական եւ հոգեկան տիեզերքին միանկամային, եւ «մնաք բարով»ի արարողութիւնը չիստա պիտի մընար, որովհետեւ գրեթէ վստահ է ան որ մահը իր մարմինի եւ հոգիի վերջնական ջնջումը կը նշանակէ:

Նկատի ունենալու ենք չըջանը մանաւանդ երբ գրուած է «Տրտունջ»ը: Տարուի-նականութեան յաղթանակի չըջանն է այդ: Անոր երկու անպարտելի առաքեալները, Huxley Անգլիոյ մէջ եւ Haeckel Գերմանիոյ մէջ կը բաւեն անոր ըսողը հակառակորդները խուճապի մատնելու, իրենց համապարփակ մտքերով եւ անառարկելի փաստարկութիւններով:

Կեանքը, ըստ իրենց, երկրագունդին վըրայ յառաջ եկած եւ զարգացած է բարեւըջութեան օրէնքին համաձայն: Մարդը բացարձակութիւն չի կազմեր: Անիկա ծագած, զարգացած եւ ներկայի վիճակին հասած է այդ օրէնքին համաձայն: Աստուծոյ կողմէ մատաւոր հոգածութեամբ չէ՛ որ ստեղծուած է ան. Աստուծոյ պատկերը չէ ան, եւ Աստուած իր շունչը(հոգին) չէ փչած անոր, եւ հետեւաբար միւս կենդանիներէն ո՛չ մէկ տարբերութիւն կրնայ ունենալ հոգեպէս: Ու քանի որ կեանքին ահը նոյնն է բոլոր ապրող էակներուն համար, միարթիջ կենդանիներէն սկսած մինչեւ մարդը(բոյ-

ոներն ալ մէջը տնչուշտ), ուրեմն մարդու «հոգին» չի կրնար միւս արարածներու «հոգի»նէ էապէս տարբեր լլլալ եւ յետ մահու տեւլլա յատկութիւնով ու շնորհով օժտուած:

Ընթերցողը կրնայ խորհիլ օակայն որ եթէ Դուրեանի հաւատքը այն աստիճան տրեւար է որ չի կրնար ալ հոգիին հաւատալ, ինչո՞ւ ուրեմն «մնաք բարով» կ'ընէ հոգեկան աշխարհին: Գոյութիւն չունեցող բանին «մնաք բարով» ըսել անիմաստ չէ՞ միթէ: Նախ ըսենք որ բանաստեղծը բնաւ կատարած չի յայտնեք Աստուծոյ գոյութեան մասին՝ որ հոգեկան տիեզերքին կեդրոնական էութիւնն է անշուշտ, եւ հետեւաբար հոգեկան տիեզերքի մը գոյութիւնը կը մնայ իրեն համար: Յետոյ թերեւս այդ հոգեկան աշխարհը կ'ընդգրկէ իր մանկութեան հաւատքին յիշատակները, եկեղեցիին խորհրդաւոր ստուերները, հսկումի արարողութիւնները եւ ուրիշ տարտամ, անբացատրելի հոգեկան իրողութիւններ ալ: Եւ Աստուծոյ «մնաք բարով» ըսելով, այդ ամենուն հրաժեշտ կու տայ:

Վերը ըսինք որ Տրտունականութեան յաղթանակի չըջանն էր այն ժամանակը, այսինքն նիւթն էր առաջին եւ վերջին իրողութիւնը, այսինքն «հոգին» կապուած էր նիւթին սեքտ կերպով, անոր մէկ արտագրութիւնն էր, եթէ կ'ուզէք, անոր մէկ յատկութիւնը, ինչպէս լոյսը՝ արեւին մէկ յատկութիւնն է: Ուրեմն նիւթին փճացումով՝ բնական է որ հոգին ալ փճանար վերննապէս. ինչպէս, օրինակ, արեւին փճացումով անոր լոյսը պիտի մարէր վերջնապէս: Դուրեան անտեղեակ չէր անշուշտ այս բոլոր մեծ, յեղաշրջական շարժումներէն, որոնք, կը խորհինք, խախտած էին իր հաւատքին հիմքերը:

Հիմա պայմանները փոխուեք են բոլորովին: Հիմա վերջնական իրողութիւնը energy-ն է, հոգին է, ոգին եւ ոչ թէ նիւթը: Հիմա տիեզերքը շատ աւելի խորհրդաւոր է, եւ ասիկա անշուշտ հոգեպաշտներու ճաշակին եւ զգացումներուն աւելի գոհացում կու տայ: Դուրեանի չըջանին նիւթն էր ա-

ուսյին եւ վերջին իրողութիւնը:

Գալով «ամալի» բառին, նօթերը կ'ըսեն որ «ամալի» պէտք է ըլլայ ան, որովհետեւ «ամալի» բառը սքանչելի կերպով կը յարմարէ պատկերին:

Մեզի համար հազիւ թէ տարբերութիւն կ'ընէ այդ երկու բառերէն մէկուն կամ միւսին գործածութիւնը: Բայց, «ամալի» նոր բառ է եւ Դուրեանի գործածածը, ուրեմն պէտք է պահել զայն, կը խորհիմք, չնայած որ «ամալի» ամալուս», այսինքն աստիճանամաս շունեցող սանդուխ, դժուար երեւակային ըլլայ մեզի համար:

Ուրեմն Դուրեանի երկու ձեռագիր տետրակներն ալ մէջտեղ են, եւ անոնց բնագիրները հրատարակուած «Ալման» մէջ (ինչպէս նաեւ զատ հատորով), պէտք եղած նօթագրութիւններով եւ բացատրութիւններով: Մենք անսահման սէր, յարգանք, պաշտամունք ունենալով հանդերձ Օշականի եւ Պէրպէրեանի յիշատակին հանդէպ, պիտի չուզէինք սակայն որ անոնք իսկ փոփոխութիւն մտցնէին, կամ իրենց թելագրութիւնով եւ աղեցնութիւնով պատճառ ըլլային, որ ուրիշներ մտածէին մտցնել, մեծ բանաստեղծին այս անգերազանցելի, մեր բանաստեղծութեան կատարին վրայ եղող քերթուածին մէջ:

Այս բանաստեղծութեան իմաստը՝ ըման, կատարեալ հասկնալու համար, մէկը պէտք է Դուրեանի վիճակէն անցած ըլլայ, կամ այդ վիճակը ապրած ու նորէն կեանքին դարձած ըլլայ: Հանճարային պոռթկում մըն է ամբողջ քերթուածը: Ինքնագիր ժայթք մըն է ան, առանց ճիշդի: Հոգեբանական վիճակները հիանալիօրէն իրարու կը յաջորդեն, իրարմէ կը բխին, իրար կ'ամբողջացնեն ապշեցուցիչ բնականութեամբ մը: Եւ ինչպէս Պէրպէրեան նկատուի կուտայ, այդ բանաստեղծութեան մէջ Դուրեանի հանճարը երեւան եկած է: Այո՛, զբոսան տարեկան պատանեկէ մը մէջ, հանճարը միայն կրնար այս աստիճան կատարեալ եւ յանդուգն գործի մը ծնունդ տալ:

Հիմա մեր երկրորդ կարեւոր ըսելիքին անցնելէ առաջ, արագ ակնարկ մը նետենք

քերթուածին կառուցուածքին վրայ ու փակենք այս բաժինը:

Առաջին քանի մը տողերուն մէջ ըմբոստութիւն մը կայ, դառն ափսոսանքով խառնը, որ կը վերջանայ քիչ մը տակաւին ջողորկուած, դիցաբանական առասպելի մը ակնարկութիւնով: Բայց իր ըմբոստութեան բողոքը տակաւին լման չժայթքած, կարծես կը զղայ արդէն թէ որո՞ւ դէմ է որ կը ծառանայ, եւ զղում կը յայտնէ: Յետոյ փրփողքը արդարացնելու միջոցի մը կը դիմէ, եւ անոր ընթացքին հետզհետէ աւելի եւ աւելի կը համոզուի փր դէմ գործուած ահաւոր անարդարութեան մասին: Ու կը վերջացնէ կիսատ ձգած բողոքը, Աստուծոյ ուղղուած ահաւոր անէծքով մը:

«Թող անէծք մ'ըլլամ քու կողմը խորիմ, Թող յորջորջեմ զեղ Աստուած ոխերիմ»:

Լսելիքը լման կերպով ըսած է ա՛լ, ամբողջ զառնութիւնն ու զարդոյթը դուրս տուած, եւ վիճակը կը փոխուի հետեւաբար: Հաւանաբար, վախէն կը զողայ («Ո՛հ, կը զողալեմ...»), անշուշտ Աստուծոյ դէմ մեղք գործած ըլլալուն համար, իր հոգին զփոխել մը պէս կը փրփրի հիմա: Բայց տակաւին այդ զգացումները արտայայտելու ժամանակ չունեցած, ուրիշ զգացումներ, յուսահատութեան, ափսոսանքի, պաղատանքի, կը խուսեն իր հոգիին մէջ, եւ նոճիներու մէջ հեծող հառաչի մը կը վերածեն զինքը: Ձեռքերը աստղերուն կարկառած՝ կենանք կը պաղատի անոնցմէ: Ու պաղատանքի եւ ափսոսանքի զգացումներով կը շարունակուի բանաստեղծութիւնը մինչեւ կը հասնի վերջին 10-12 սքանչելի տողերուն, որոնք ամբողջովին կը յորդին ափսոսանքի զգացումով, ու կը յանգին ահաւոր դառնութեամբ զեղուն վերջին տողին. «Աստուծոյ ծաղրն է Աշխարհ ալ արդէն»:

Հիմա կը հարնիք մեր ըսելիքին երկրորդ եւ վերջին մասին:

Ըսինք եւ կը կրկնենք որ վերեւ յիշուած նօթերը բացարձակապէս ապշեցուցին մեզի. որովհետեւ անոնց մէջ յայտնուած տեսակէտը Օշականի տեսակէտն էր՝ որուն Պէրպէրեան բնաւ համաձայն չէր եղած:

Այնպէս որ մենք տակաւին կը դժուարա-  
նանք հաստատել Վերջինի այս դիրքափոխու-  
թեան: Ըսած ենք արդէն որ Պէրպէրեան իր  
խրաքանչիւր խօսքը չափելէ, կշռելէ ետք  
միայն կը յայտնէր իր գաղափարը. բայց  
անգամ մը զայն յայտնելէ յետոյ, այլեւս  
դժուար կը փոխէր:

Երեսացէմի Հայ Մշակութային Մի-  
ութեան մէջ՝ Օշական դասախօսութեան մը  
նիւթը ըրած էր «Տրտունջ»ը և այդ առիթով  
ըսած՝ որ Աստուած բառը չի թուիր տեղին  
գոյծածուած լրջալ բանաստեղծութեան  
մէջ, եւ թէ ինքը կը խորհի որ Դուբեան  
աստղեր մտածած է բայց անգիտակցաբար  
Աստուած գրած:

Սակայն երբեք չենք կրնար վստահ ըլլալ  
թէ մարդ մը, մանաւանդ բանաստեղծ մը  
ի՞նչ կը մտածէ կամ ինչպէ՞ս կը մտածէ,  
որովհետեւ իւրաքանչիւր անհատի հոգին  
զատ, ուրոյն, իրեն յատուկ օրէնքներու  
«տիեզերք» մըն է, եւ հոն տեղի ունեցող  
յարաբերութիւնները այդ «տիեզերք»ին յա-  
տուկ են: Յետոյ, ենթադրենք որ Դուբեան  
աստղեր մտածած բայց Աստուած գրած ըլ-  
լայ, սակայն կարելի է ենթադրել միթէ որ  
բանաստեղծութիւնը գրելէ յետոյ, անգամ  
մըն ալ զայն կարդացած չըլլայ: Գիտենք  
արդէն որ այդ բանաստեղծութիւնը գրած  
ըլլալուն համար, զոչու մըն ալ գրած է  
յաջորդ օրը:

Օշական սակայն այն մեծ առաջնութե-  
թիւնը ունէր որ իր տեսակէտը յայտնելով  
հանդերձ, չէր հանդուրժեր որ ո՛րեւէ մէկը  
ո՛րեւէ ասոն, ո՛րեւէ փոփոխութիւն ընէր, եւ  
սարսափելի ընդվզում կ'ունենար Սիմոն  
Ֆէլէկեանի եւ ուրիշի մը ըրած փոփոխու-  
թեան կամ սրբադրութեան համար:

Օշականի վերեւ յիշուած դասախօսու-  
թեան առթիւ, ունկնդիրներէն ոմանք զի-  
տել տուին, ինչ որ այս գրութեան ընթաց-  
քին ըսած ենք, թէ դիտակցաբար կամ հա-  
ւանաբար անդիտակցաբար այդ երկու բառ-  
գաղափարներու մէջ, ամբողջ նիւթական և  
հոգեկան տիեզերքը խտացած՝ ներկայացած  
է բանաստեղծին, եւ ուրեմն անոնց հը-  
րածելու տալով ամէն բանի «մնաք բարով»  
ըսած ըլլայ:

Այս դասախօսութենէն երկու-երեք օրեր  
ետք Պէրպէրեան արտասանութեան փորձ  
մը ընել տուաւ յիշեալ Միութեան անդամ-  
նորուն: Նիւթը՝ Դուբեանի «Տրտունջ»ն  
էր:

Ներկաներէն ոմանք, առիթէն օգտուե-  
լով, Օշականի դիտողութիւնը՝ Աստուած  
եւ աստղեր բառերու մասին, նկատել տուին  
իրեն: Շահան Պէրպէրեան, իր բնութեան և  
բնաստեղծութեան հակառակ, հազիւ զսպուած  
ջղայնութեամբ ըսաւ. «Դուբեանի ձեռագի-  
րը կը դառնուի Սուրբ Յակոբայ Վանքը, ով  
որ կը հետաքրքրուի՝ կրնայ անձամբ տես-  
նել»:

Արդ, պարզ չէ՞ որ Պէրպէրեանը ան-  
ձամբ տեսած պէտք է ըլլար այդ ձեռագիրը  
եւ վստահ՝ որ հոն Աստուած բառը գրուած  
է եւ ոչ թէ աստղեր: Ու չենք հասկնար հի-  
մա թէ ի՞նչը կրնայ պատճառ ըլլալ իր այս  
գիրքափոխութեան:

Եթէ Շահան Պէրպէրեան ողջ ըլլար, այս  
գրութիւնը ուղղակի իրեն պիտի ուղղէինք  
եւ իրով բացատրութիւն խնդրէինք: Բայց  
տարիներ առաջ մեկնած է ան արդէն այս  
աշխարհէն եւ վերոյիշեալ խօսքերը կրնան  
իր վերջնական տեսակէտը նկատուիլ եւ ազ-  
դել հետաքրքիր միաբերու միայ, ի վնաս  
Դուբեանի սքանչելի՝ Բանաստեղծութեան:  
Ահա թէ ինչո՞ւ ստիպուած զգացինք այս  
գրութիւնը հրատարակել «Սիւնմ»ի մէջ,  
բաւական երկար տատանելէ յետոյ:

Երբակացութիւն. Ա.— «Տրտունջ»ի ա-  
ռաջին տողին մէջ գրուած Աստուած բառը  
բանաստեղծին մտածած եւ անոր այդ առի-  
թով ունեցած գաղափարը յայտնող ճիշդ  
բառն է, այսինքն Դուբեան Աստուած մտա-  
ծած եւ Աստուած ալ գրած է և ոչ թէ աստ-  
ղեր մտածած եւ Աստուած գրած: Երկու  
ձեռագիր տարբերակներու մէջ ալ Աստուած  
գրուած է յստակօրէն, Դուբեանի ձեռքով:

Բ.— Բանաստեղծութեան՝ տրամաբանա-  
կան եւ հոգեբանական վերլուծում մը կը  
հաստատէ այդ բառին ճիշդ եւ տեղին գոր-  
ծածուած ըլլալու պարագան:

Գ.— Աստուծոյ փոխարէն աստղեր գը-  
րելով բանաստեղծութեան արժէքը շատ կը  
պակսի:

Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ